

KRONIEK

Tomorrow's social history :

recent developments and perspectives of social history of the modern period

Verslag van een colloquium aan de Vrije Universiteit Brussel, 29 maart 1996

Bart De Wilde, Wis Geysen, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Paule Verbruggen, Martine Vermandere, Guy Vanschoenbeek (wetenschappelijke medewerkers, AMSAB)

Het Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis van de VUB nam het initiatief tot dit colloquium, waar een staalkaart van "social historians" was uitgenodigd om een dag te debatteren over het bilan en de perspectieven van de sociale geschiedenis. Publiekstrekker Charles Tilly, die aanvankelijk op de affiche was aangekondigd, was dan wel niet aanwezig, maar op zich was dit niet zo erg: de afwezigheid van de "paus" maakt het "concilie" vaak des te boeiender. Wij waren er aanwezig, "au grand complet". Alhoewel de bijdragen van de diverse referenten nog gaan verschijnen in een bijzonder themanummer van het Nederlandse Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, wilden we toch met deze korte verslagen een impressie geven van de stand der discussie. De diverse verslaggevers namen trouwens contact op met de verschillende auteurs om een copie van hun tekst te ontvangen (wat vaak, ondanks belofte, niet gebeurde).

Colloquia over "de toekomst van..." veronderstellen vaak een soort crisis. Zoals U zal kunnen lezen, wordt de crisis van de sociale geschiedenis door heel wat van de interpellanten in vraag gesteld. Van 9 tot 11 mei waren we aanwezig op de eerste "European Social Science & History Conference" in Leeuwenhorst, Nederland. Aan het aantal aanwezigen te oordelen- een vijfhonderdtal -is de sociale geschiedenis in Europa inderdaad niet op de terugweg. Over dit interessante colloquium krijgt U in een volgend nummer van "Brood & Rozen" uiteraard ook een uitgebreid verslag.

Marcel van der Linden en Jan Lucassen : Sociale Geschiedenis in Nederland ⁽¹⁾

Binnen de sociale historiografie in Nederland beschouwen Van der Linden en Lucassen de laatste 20 jaar als een sub-periode. Deze periode wordt gekenmerkt door belangrijke institutionele wijzigingen. Nieuwe tijdschriften worden uitgegeven, zoals het Belgisch-Nederlandse Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (1974). Nieuwe verenigingen worden opgericht, zoals de

Vakbondshistorische Vereniging. Aan de universiteiten groeit het aantal leerstoelen in de sociale geschiedenis. In Rotterdam wordt zelfs een faculteit voor Maatschappijgeschiedenis ingericht. Naast tijdschriften worden er ook veel boeken en reeksen gepubliceerd, zoals het Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Door het wekelijkse radioprogramma OVT en het Historisch Nieuwsblad wordt de sociale geschiedenis bij een breder publiek gebracht.

Filosofisch gezien kan het verrichte sociaal-historisch onderzoek van de laatste 20 jaar in Nederland in drie groepen onderverdeeld worden:

1. De narratieve (beschrijvende) geschiedschrijving. Zij is zelfs veel ouder. Ook de meeste sociale geschiedschrijving van vóór 1970 behoort reeds hierbij. Vanaf de jaren 80 vinden we bij de vrouwengeschiedenis een nieuw linguïstisch narratisme.

2. Positivistische geschiedschrijving. Deze wordt het meest beoefend in de leidende tijdschriften van de sociale en economische geschiedenis. Zij benadrukken de noodzaak om causale verbanden en waarschijnlijkheden bloot te leggen en te verklaren.

3. De combinatie van de twee vorige stromingen. Historiografie die verhaalt en dit verhaal tracht te plaatsen in een structurele context. Het gaat hier meestal om boeken.

De Nederlandse sociale geschiedschrijving kent geen overname van de kwantitatieve methode door de narratieve methode. Beide methodes worden naast elkaar, en met wederzijdse bevruchting, gebruikt.

Aanvankelijk groeit het gebruik van kwantitatieve bronnen. De laatste 10 jaar kennen de kwalitatieve bronnen en de microgeschiedenis een herwaardering. Toch concluderen van der Linden en Lucassen dat er geen integratie is tussen beide soorten bronnen omdat slechts weinig historici hiertoe in staat zijn. Beide soorten bronnen zijn ook, los van elkaar, ontwikkeld. De kwalitatieve bronnen zijn aangevuld met het gebruik van "oral history", beeldende bronnen en materiële relictten. Bij de kwantitatieve bronnen is het gebruik van die bronnen die nog een sterke kwantitatieve manipulatie nodig hebben nu meer verbreid.

De toekomstige discussies zullen zich vooral meer toespitsen op het terrein van selectie, bewaringen

uitsluiting van (de bergen) bronnenmateriaal. Maar belangrijker is misschien de opbouw van grote databanken of "meta-bronnen". Deze zouden eventueel tot de samenkomst van de verschillende types bronnen kunnen leiden.

Wat de bestudeerde **onderwerpen** betreft van de laatste 20 jaar merken van der Linden en Lucassen een evolutie van een studie van de sociale structuren naar een studie van de sociale verhoudingen. Hoewel alle onderwerpen aan bod komen, ook de klassieke, zoals stratificatie en historische demografie, kennen de volgende vier onderzoeksvelden mede onder invloed van de sociale wetenschappen een sterke groei en een algemene verbreiding.

1. Sociale relaties. De laatste 20 jaar is de studie van de arbeidsmarkten en arbeidsrelaties populairder dan de studie van de arbeidersbewegingen.

2. Lokale relaties. Er zijn veel studies verschenen over Nederlandse steden (niet over dorpen of regio's) met niet enkel aandacht voor de demografische en economische aspecten, maar ook voor het sociale, het culturele en het politieke.

3. Institutionele relaties. Met voornamelijk belangstelling voor de sociale zekerheid, sociale politiek en staatsvorming. Een nieuw onderzoeksveld is hier de sociale geschiedenis van de godsdienst.

4. Genderrelaties⁽²⁾. Na een emancipatorische fase wat betreft bestudeerde onderwerpen concentreert vrouwengeschiedenis zich op gendergeschiedenis. Meer klassieke onderwerpen als vrouwenarbeid komen ook nog aan bod.

Na dit overzicht **besluiten** van der Linden en Lucassen dat de sociale geschiedenis de historiografie niet totaal heeft kunnen wijzigen. Toch heeft ze een aanzienlijke invloed. Vele (algemene) historici bestuderen onderwerpen die

Sociale geschiedenis : blijvende focus op arbeiders en arbeidsters

aanvankelijk gereserveerd waren voor de sociale geschiedenis.

Tussen sociale wetenschappen en sociale geschiedenis ontstaat er een wisselwerking. De sociologie maakt vanaf de jaren '70 gebruik van historische processen, historici doen beroep doen op sociologische modellen. Dezelfde invloeden krijgen we bij de antropologie. Deze samenwerking uit zich ook op institutioneel vlak zoals bij de oprichting van de Stichting Maatschappijgeschiedenis.

Voor de toekomst van de sociale geschiedenis in Nederland zijn van der Linden en Lucassen toch enigszins pessimistisch. Er zullen inspanningen nodig zijn om het vak te handhaven. Recent aangeboorde onderzoeksvelden zullen verder moeten ontwikkeld worden. Zij vinden het ook belangrijk dat er in de toekomst aandacht geschonken wordt aan de verhouding tussen sociale historici van de hedendaagse periode en historici van de vroege nieuwste tijden en aan de verhouding tussen sociale historici en sociale historici van de 3de wereld. (Wis Geysen)

Jürgen Kocka : Sociale geschiedenis in West-Duitsland (jaren 1960-jaren 1990)

De sociale geschiedenis in West-Duitsland werd in de jaren '60 en '70 zeer populair bij vooral de jongere generatie historici. Mede omdat zij zich toelegde op onderwerpen als klasse, industrialisering of familie, werd de sociale geschiedenis door de traditionele historiografie een beetje verworpen als een "oppositiewetenschap".

In de jaren '60 en '70 legde de sociale geschiedenis in de Duitse Bondsrepubliek (DBR) zich enerzijds toe op of de studie van één sector of dimensie, als onderdeel van de economische geschiedschrijving, en anderzijds op de studie van de samenleving in haar geheel. De eerste tendens was aanwezig op de universiteiten van Hamburg en Bielefeld, de tweede werd beoefend door een kleine minderheid die daarmee een alternatief zocht voor de geschiedschrijving van onderdelen van politieke visies. Het was een analytische geschiedschrijving die zich net als in Frankrijk en de Verenigde Staten, zij het in mindere mate, beriep

op een kwantitatieve aanpak. Deze "samenlevingsgeschiedenis" is echter een uitzondering gebleven terwijl de eerste strekking zich in voornoemde periode kon loswaken van de economische geschiedschrijving. De sociale geschiedenis in West-Duitsland beriep zich in voornoemde periode op het marxistisch ideeëngoed. Ook sociale wetenschappen in het algemeen en de sociologie in het bijzonder werden toegepast in deze toen nog jonge tak van de geschiedschrijving. De sociale geschiedenis in de DBR werd vooral omwille van deze samenlevingsgeschiedenis bekritiseerd door:

1. de politieke historici die een sterke invloed hebben in de DBR, maar van minder belang waren in de jaren '60;
2. de genderhistorici in de jaren '70 die zich toelagden op de studie van het ras, de etnie, de klassen, het geslacht...;
3. de "alledaagse geschiedenis" (Alltagsgeschichte) in de jaren '80 die een alternatief wou zijn op het kwantitatieve onderzoek naar bijvoorbeeld de industrialisatie of de klassevorming. Deze strekking oordeelde dat de samenlevingsgeschiedenis te structuralistisch was, en dat meer naar het individu gekeken diende te worden. Deze "Alltagsgeschichte", die zonder meer de belangrijkste criticaster was van de samenlevingsgeschiedenis was ervan overtuigd dat de sociale geschiedenis zich veel meer op kleinschaliger onderwerpen diende te richten zonder daarom noodzakelijkerwijs de structuurstudie en de analytische methode overboord te gooien. Deze "Alltagsgeschichte", die nu nog steeds een grote aanhang heeft, en de "Gesellschaftsgeschichte" leven vandaag nog steeds naast elkaar;
4. de "new cultural history" die ontstond in de jaren '90, maar reeds voorlopers had in de jaren '70, onder andere onder invloed van de antropologie en de linguïstiek. Deze nieuwe richting legde de nadruk op onderwerpen als taal of sym-

bolen. Ten dele is het tussen de twee strekkingen tot een symbiose gekomen, maar ook wordt er nog steeds gedebatteerd rond bijvoorbeeld het linguïstische aspect;

5. de recente (jaren '80 en '90) "detail-historici" ("microhistorical reconstruction"-historici) die zich afzetten tegen de "context-gedachte" en die feitelijk mentaliteitshistorici zijn, maar tevens ruimte laten voor alle hierboven vermelde strekkingen en richtingen.

Doorheen heel dit debat is de sociale geschiedschrijving uiteraard wel veranderd. Het is eerder een socio-culturele geschiedschrijving geworden die zich meer beroept op de antropologie dan de sociologie. De sociale geschiedenis is ook ver weggedreven (misschien wel te ver) van de analytische, kwantitatieve structurele geschiedschrijving die zij oorspronkelijk was. Ook worden nu veel meer de merites van de andere vormen van geschiedschrijving gehonoreerd.

Tegenover de historiografie in het algemeen, is de sociale geschiedenis al een tijdje geen oppositiewetenschap meer. Zo werd onder meer de band met de economische en de politieke geschiedenis hersteld en is er zelfs weer sprake van een naar elkaar toegroeien van de economische en sociale geschiedenis.

Omgekeerd echter lijkt de sociale geschiedschrijving echter haar aantrekkingskracht bij bijvoorbeeld de studenten verloren te hebben.

In de discussie achteraf ging Jürgen Kocka nog even in op een aantal interessante voorlopers van de sociale geschiedenis. Eén ervan was bijvoorbeeld de zogenaamde "Volksgeschichte" in de jaren '20 en '30. Deze had een ideologische link met de revolutionaire rechtse beweging in het tussenoorlogse Duitsland en verzette zich tegen het politieke status quo dat er toen heerste. Deze "Volksgeschichte" bracht wel een methodologische vernieuwing met zich mee door onder andere de introductie van een kwantitatieve methode.

In de jaren '40 brachten de politieke vluchtelingen (bijv. Hans Rosenberger) uit de Verenigde Staten een geëvolueerde voorloper van de sociale geschiedenis met zich mee naar het naoorlogs West-Duitsland. Daarnaast was er uiteraard ook de Frankfurter Schule die zich op het marxisme beriep als voorloper van de sociale geschiedenis in de DBR.

In een reactie op Sven Steffens tenslotte bevestigde Jürgen Kocka tenslotte dat zijn exposé zich enkel richtte op de sociale geschiedschrijving in West-Duitsland. Mogelijk was er een invloed vanuit Oost-Duitsland en omgekeerd, maar hij waarschuwde er wel voor dat de geschiedschrijving uit het Oosten door de historiografie in de DBR niet ernstig werd genomen. (Luc Peiren)

Peter Scholliers en Patricia Van den Eeckhout : Sociale geschiedenis in België

De bijdrage van Peter Scholliers en Patricia Van den Eeckhout over Social History in Belgium, viel in het geheel van de bijdragen enigszins uit de toon. In tegenstelling tot anderen beperkten beide sprekers zich tot een kritische opsomming van de behandelde thema's en kon er, blijkbaar tot spijt van beiden, geen overzicht worden gegeven van debatten en discussies tussen groepen of scholen van historici in België. Patricia Van den Eeckhout vatte het in haar inleiding als volgt samen: "In Belgium social historians are still on speaking terms".

Als oorzaak daarvan werd het in België onwrikbare geloof in de objectieve kennis van het verleden aangehaald. De dictatuur van de volledigheid van het bronnenmateriaal zorgde ervoor dat transpiratie hoger werd ingeschat dan inspiratie. Technocraten, van wie weliswaar velen capabel zijn, bepaalden er de agenda. Door deze aanpak werd er in vele gevallen meer belang gehecht aan de antwoorden dan aan een echte vraagstelling. Bovenop deze problematiek zorgde volgens de sprekers het gebrek aan traditie van zelfreflectie

in België voor een versterking van het gevoel van "contentment".

In hun daarop volgende overzicht van behandelde thema's (studies over demografie, migratie, sociale politiek, vrouwen, arbeidersbeweging, klasserelaties, levensstandaard, cultuurgeschiedenis en alledaagse geschiedenis) benadrukten zij de tot nu toe dikwijls eenzijdige benadering van de meeste onderwerpen. Steevast werd meer aandacht besteed aan de tekortkomingen en beperkingen van het onderzoek dan aan de resultaten ervan. Gelukkig konden zij ook af en toe op nieuwe initiatieven wijzen.

Uit de analyse van zo'n 470 titels, gepubliceerd in de laatste 10 jaar, concludeerden zij enerzijds dat tot nu de klemtoon te veel lag op de studie van hoe sociale problemen door de overheid en de organisaties werden bekeken. Te dikwijls waren de organisaties zelf het onderwerp ten nadele van de mensen. Anderzijds was er volgens hen dan weer een hoopgevende toename van originaliteit in de onderwerpskeuze waar te nemen en deden een aantal aangekondigde initiatieven en recent gepubliceerde werken het beste verhoppen voor de toekomst. Hun besluit was dan ook niet eenzijdig negatief en liet enig optimisme voor de toekomst toe.

Toch bleek uit een aantal reacties na de lezing dat het voornamelijk de negatieve teneur was die velen was opgevallen. Deze benadering bleek echter een duidelijke optie te zijn geweest en niet een "typische uiting van Belgische zelfhaat" zoals van der Linden (Amsterdam) het omschreef. Patricia Van den Eeckhout beklemtoonde immers dat het de bedoeling was via hun lezing een debat op gang te brengen, wat blijkbaar volgens hen slechts mogelijk was na het neerhalen van een aantal heilige huisjes.

Het loont dan ook mijn inziens de moeite om de geuite kritiek niet zomaar naast ons neer te leggen. Zo beweerde Patricia Van den Eeckhout terecht wanneer zij het over de geschiedschrijving van de sociale politiek had, dat het hier voornamelijk om politieke geschiedenis ging. De er-

varingen van de leden van de partijen en drukingsgroepen werden volledig verwaarloosd. Peter Scholliers wees er in zijn behandeling van het thema vrouwengeschiedenis op dat deze doorgaans spijtig genoeg niet werd geïntegreerd in bestaande onderzoeken. Het opnieuw en anders lezen van gekende bronnen of het zoeken naar anderssoortige bronnen moest volgens hem een uitweg bieden. Met betrekking tot het onderzoek naar de levensstandaard was er de impact van de economische kwantitatieve geschiedschrijving die er voornamelijk had voor gezorgd dat formules om het familie-inkomen te berekenen werden verbeterd. Aspecten als consumptie werden daarbij verwaarloosd. De alledaagse geschiedschrijving werd in België amper bestudeerd. Blijkbaar behoorde dit niet tot de historische realiteit. Dit soort onderzoek moet dan ook gebruik maken van anderssoortige bronnen als novellen, brieven, theaterstukken, iconografisch materiaal, enz. Ook het onderzoek naar de klasserelaties bleef tot nu beperkt. Dikwijls ging de aandacht uit naar de relatie op de werkvloer op het einde van de 19de eeuw en de institutionele kant van het verhaal voor wat betreft de 20ste eeuw. De relatie tussen patroon en arbeider in de 20ste eeuw in de bedrijven zelf werd nog nooit onderzocht. Tot slot was er Scholliers' bespreking van het thema arbeidersbeweging. Volgens hem stond dit hoog op de agenda in het Belgisch onderzoek door de aanwezigheid van een aantal goed uitgebouwde centra. Lange tijd bleef hun werking echter beperkt tot de institutionele geschiedenis van allerlei zuilgebonden organisaties als mutualiteiten, syndicaten, enz. Hoe belangrijk en zinvol deze ook mogen zijn, dikwijls werden daarbij de gewone militanten vergeten of beperkte men zich tot geschiedschrijving vanaf het einde van de 19de eeuw. Als hoopvol in verband met dit thema vermeldde hij echter ook de recente publikaties over de Gentse arbeidersbeweging van Kathlijn Pittomvils over de arbeidersorganisatie in het begin van de 19de eeuw⁽³⁾ en van AMSAB-medewerker Guy Vanschoenbeek die via proso-

pografisch onderzoek de militanten in de kijker plaatste⁽⁴⁾. (Bart De Wilde)

Janet Blackman en Keith Nield: Social History in Great-Britain

De bijdrage van de Engelse delegatie, bestaande uit Keith Nield en Janet Blackman was enigszins teleurstellend. Zowel Nield als Blackman zijn redacteurs van het tijdschrift "Social History", uitgegeven door het Department of Economic and Social History van de universiteit van Hull. In plaats van het verwachte overzicht van wat op gebied van sociale geschiedenis gebeurt in Engeland, kregen we een offensief pleidooi voor de marxistische methode. Deze Britse marxistische theoretische traditie wordt door Nield omschreven als "culturalism and historical materialism in the empirical mode".

Nield begon zijn uiteenzetting met de vraag of de sociale geschiedenis dood is gemaakt door de neoliberalen (die de maatschappij alleen zien als bestaande uit individuen en gezinnen - cfr. Thatcher) of door de postmodernisten (die volgens Nield een obscuur kennistheoretisch debat voeren).

Hij verwees hiervoor voornamelijk naar twee artikels - van Geoff Eley & Nield en van Patrick Joyce, beide verschenen in het tijdschrift "Social History" - die de discussie rond marxisme en postmodernisme in de sociale geschiedenis behandelen⁽⁵⁾.

Voor de relatie tussen geschiedenistheorie en politiek zou de laatste jaren veranderd zijn. In 1956 werd in Hongarije door marxistische historici een manifest uitgegeven. Bedoeling ervan was sociale geschiedenis bij de mensen te brengen als een deel van de politiek. Bij ons in België gebeurde dit later ook: historici als Jan Dhondt en Herman Balthazar kwamen er openlijk voor uit socialist te zijn en stonden emancipatie binnen de historische onderwerpen voor, wat zich uitte in een groot aantal publikaties rond de arbeidersbe-

*Lezen en werken :
twee waarden van
één cultuur*

weging. Door de val van de Muur en de ontwikkelingen in Oost-Europa en ook door transformaties in West-Europa, ontstond er ook een afkeer van de marxistische theorie die vooral de relatie tussen de staat en de arbeidersklasse bestudeerde. Zowel in de onderwerpen die bestudeerd werden als in de discipline zelf kwam verandering. Als reactie op de marxistische methode ontstond een antitheoretisch reflex. Men begon taal, gender, ethniciteit te bestuderen in plaats van de relatie tussen werk (economie of het materiële leven) en politiek (of in bredere zin : ideologie). Het feit echter dat de wereld niet gediend was van een marxistische omschakeling - wat de voorstanders van deze methode ook niet voorstelden - maakt nog geen einde aan de nuttigheid van deze methode, repliceert Nield. Momenteel is er volgens hem geen eenheid meer in de theorieën. De culturele approach zou leiden tot een verarming doordat hij de politiek uit het oog verliest. De vraagstelling is volgens Nield hierin ook minder duidelijk, de aanpak verwarrend want nog deels gebaseerd op de oude methoden. Hij spreekt hierover in bewoordingen als "de ondergang naar de yuppie-theorieën". We willen er hier echter wel op wijzen dat Nield in zijn artikels genuan-

ceerder en gefundeerder overkomt. Joyce daarentegen ziet in zijn artikel de nieuwe benaderingen als een positieve evolutie en stelt: "If we wish to retain the concept of structure in a reconfigured social history then it needs to be viewed in the light of new conceptions of structure evident in contemporary sociologies" (p. 89). Poststructurele opvattingen zijn volgens Joyce van cruciaal belang geweest voor de vrouwelijke geschiedschrijving.

Ook de Duitse deelnemer, Jürgen Kocka, keerde de teneur van deze uiteenzetting om. Volgens Kocka staan er juist heel opwindende dingen te gebeuren. Het feit bijvoorbeeld dat - in het kader van de bestudering van "identiteit" (en dus niet langer "klasse") - vrouwen de geschiedenis herschrijven, ook die onderwerpen die niet over vrouwen gaan - en dat ook verschillende etnische groepen dit doen - zou juist een positief punt voor de sociale geschiedenis moeten zijn. Kocka vroeg zich dan ook af waarom Nield het loslaten van de marxistische theorie alleen in termen van "verlies" bekijkt en de nieuwe aanpakken maar als periferie-theorieën beschouwt. (Martine Vermandere)

Jean-Louis Robert : Drie benaderingen van de sociale geschiedenis in Frankrijk

Louis Robert, een beminnelijke Fransman die zich blozend verontschuldigde dat zijn Engels niet aan te horen was en daarom in zijn moedertaal wenste te spreken, bracht een boeiend en erg duidelijk overzicht van het onderzoekswerk over sociale geschiedenis in Frankrijk. Hoewel hij er zich van bewust is dat altijd wel wat aan te merken is op schema's, deed hij toch een poging tot het opstellen van een typologie.

Hij vertrekt hierbij van de "sociale groep", een begrip dat naar zijn mening de kern vormt van de sociale geschiedenis, niet alleen bij een kwantitatieve benadering, maar evenzeer bij een geschiedenis van sociale relaties of van relaties tussen verschillende sociale groepen.

Vooraleer hij zijn schema uiteenzet geeft hij drie opmerkingen. Zo wijst hij erop dat verschillende historici een classificatie van mensen in sociale groepen artificieel vinden en ontoereikend om de complexiteit van het menselijk leven te vatten. Vervolgens heeft hij het over de moeilijke definiëring van het begrip "sociale groep", en de manier waarop termen zoals "de arbeidersklasse", "het volk", "het proletariaat" een reflectie zijn van sociale spanningen, politieke belangen en ideologische posities. Voor sommige onderzoekers bestaat de belangrijkste taak van de sociale geschiedenis dan ook uit het bestuderen van die definities, veeleer dan uit het bestuderen van de sociale groep zelf. Tenslotte benadrukt Robert de nauwe banden die bestaan tussen de sociale geschiedenis en de andere velden van de geschiedenis, zoals de economische geschiedenis.

Vanuit die observaties komt hij tot drie grote benaderingen van de sociale geschiedenis, waarbij hij wel benadrukt dat die niet exclusief gebruikt worden, maar dikwijls compatibel zijn.

1. De sociale groep geworteld in de arbeidswereld

In een eerste benadering staat het begrip "arbeid"

centraal, en is de sociale geschiedenis bijgevolg nauw verbonden met de economische geschiedenis. Belangrijke vertegenwoordigers hiervan zijn de marxistische historici. Robert onderstreept hier het belang van het marxisme dat een essentieel conceptueel kader creëerde voor de historici. De grote Franse marxistische traditie van Labrousse kent vandaag beduidend minder volgelingen, maar er is wel een nieuwe dimensie gegroeid waarbij meer aandacht wordt besteed aan culturele en antropologische factoren. Ook zijn er andere dan marxistische historici die de arbeid als basis nemen. Zo wijzen vele historici, van zeer uiteenlopende scholen, op het belang van de onderneming bij het ontstaan van groepsculturen. Robert haalt hier de studies aan van G. Ribeill die aantoont hoe de zeer specifieke arbeidsorganisatie bij de spoorwegen (de noodzaak van technische rationaliteit) leidde tot een sterk groepsbewustzijn, een professioneel bewustzijn bij de spoorwegaarbeiders.

2. De sociale groep, een "système de représentation"

In een tweede benadering spitst de sociale geschiedenis zich meer toe op het bestuderen van de definities van sociale groepen, van de voorstellingen ("représentations") van sociale groepen. De studie van voorstellingen is, met Pierre Bourdieu, zeer populair geworden in de Franse sociale wetenschappen. Ook bij de historici wordt ze meer en meer toegepast. In dit kader haalt Robert het werk aan van L. Boltanski die de sociale groep van het kaderpersoneel bestudeerde. Boltanski stelt vast dat die groep noch als een werkgemeenschap functioneert, noch als een culturele gemeenschap. Functies, afkomst, toekomstperspectieven, inkomen, alles is te verschillend om een gemeenschappelijke groep te vormen. Een sociale groep definieert zichzelf dus niet altijd op basis van rationele, objectieve criteria. Volgens Boltanski is de term "kader" veeleer een symbolisch systeem van sociale opdeling, los van de technische arbeidssfeer. Dit symbolische systeem is dan

eerder een geheel van voorstellingen die tot een sociale identiteit leiden waarin mensen geloven en waarin ze zichzelf herkennen. Die voorstellingen zijn zeer verscheiden, zoals een gemeenschappelijke taal, bepaalde uiterlijke herkenningstekenen, maar ook organisaties die instaan voor de belangenverdediging van een specifieke groep, enz... De cohesie in de groep is dan veeleer gebaseerd op dit systeem van voorstellingen. Een echt groepsbewustzijn is in dit geval veel minder aanwezig.

3. De sociale groep gedefinieerd door zijn cultuur

Die laatste benadering tenslotte ziet de sociale geschiedenis als een meer autonome discipline die eigenlijk alle parameters kan gebruiken die in de menswetenschappen worden gehanteerd. Hier wordt het onderzoek meer gericht op de identificatie van culturele groepen. Eerder dan te vertrekken van een gepredefinieerde sociale groep in relatie met de arbeidswereld, eerder dan enkel de sociale groep als bestaande te aanvaarden door de voorstelling die erover wordt gemaakt, probeert de historicus na te gaan of de groep een geheel van gemeenschappelijke parameters heeft die het mogelijk maken hem af te scheiden van de andere en een eigen identiteit op te bouwen. Alles kan dan belangrijk zijn : de plaats in het productieproces, het inkomensniveau, het consumptiegedrag, de vrijetijdsbesteding, politieke attitudes, enz... Een nieuwe tendens is ook dat men niet langer vertrekt van een vaste, stabiele groep, maar meer de nadruk legt op het individu, zijn leven, zijn lotsbestemming, zijn familie. Zo toonde F. Cribier in een studie van vrouwelijke gepensioneerde naaisters aan dat er niet echt één sociale groep van naaisters is, maar eerder verschillende persoonlijke "levensroutes" die tot het beroep van naaister hebben geleid. Die mobiliteitsstudies worden nog complexer als men de mobiliteit over verschillende generaties bestudeert.

Als besluit stelt Robert dat de menswetenschappen, de antropologie, de etnologie, de psychologie, de sociologie, én de crisis van het marxisme de historici hebben gedwongen om de mens terug te brengen in het centrum van de sociale geschiedenis, en niet langer te werken met abstracte termen.

Er is immers niet één geschiedenis, maar vele geschiedenisjes. (Paule Verbruggen)

John Gillis (Rutgers, State University of New Jersey) : European Social History seen from the United States

Als inleiding op zijn bijdrage maakt Gillis enkele bedenkingen bij de hem toegewezen rol van "outsider". Hij heeft het er nogal moeilijk mee. Misschien werpt dit wel een licht op de sociale geschiedenis van morgen; in de sociale geschiedenis zoals die tot voor kort beoefend werd kon bezawaarlijk gesproken worden van "insiders" en "outsiders", integendeel. Aan beide kanten van de Atlantische Oceaan voelde men zich verbonden in één groot project. Het waren allen historici die het elitaire karakter en de bekrompenheid van de politieke geschiedenis de rug toekeerden en zich toelegden op de studie van de maatschappelijke veranderingen. Het "Daedalus"-artikel van Eric Hobsbawm, "Van sociale geschiedenis naar de geschiedenis van de samenleving" was de grote gangmaker. Ook de invloed van de "Annales"-school stond buiten kijf. Er was een intens samenhorigheidsgevoel, "insiders" onder elkaar.

De ontwikkeling van de sociale geschiedenis in de jaren '60 (gevolgd door de vrouwengeschiedenis in de jaren '70) was transnationaal. De voornaamste studiethemata (klasse, familie, migratie, sociaal protest) overstegen de gebruikelijke politieke afbakeningen van tijd en ruimte. De internationale uitwisseling van ideeën, onderzoekers en fondsen tussen de VS en Europa was fenomenaal.

Recentelijk lijken zowel Amerikanen als Europeanen zich terug te plooiën binnen de eigen grenzen. Mijn generatie, aldus Gillis (1939), zal wellicht de eerste en de laatste Eurocentrische generatie zijn. Achteraf bekeken strekte het onderzoeksveld van de nieuwe sociale historici, ondanks de transnationale onderzoeksthema's, zich meestal niet verder uit dan de eigen landsgrenzen. Het gemeenschappelijk project bleef beperkt tot de Westerse, zelfs Atlantische wereld. Aan Zuid- en Noord-Europa werd slechts weinig aandacht besteed, aan Centraal- en Oost-Europa bijna geen. De gelijklopende ontwikkeling van de sociale geschiedschrijving, de geschiedschrijving "from the bottom up", is waarschijnlijk het best te verklaren door de eveneens gelijklopende maatschappelijke ontwikkelingen aan beide kanten van de Oceaan, beginnend vanaf de Wereldoorlogen. Aan die periode lijkt nu, met het beëindigen van de Koude Oorlog, een einde te komen. In de jaren '80 was het aantal bestudeerde topics zo uitgebreid geworden (seks, emoties, huisdieren, sport, enz.) dat de coherentie verloren ging. Hobsbawms stelling dat sociale geschiedenis nooit een zoveelste specialisatie kon zijn van de geschiedschrijving, leek achterhaald. De ontwikkeling van sociale geschiedenis in de richting van geschiedenis van de samenleving werd omgegooid. De sociale geschiedschrijving werd in zekere zin slachtoffer van haar eigen succes. De massale belangstelling leidde niet tot een nieuwe conceptualisering maar tot een verregaande versnippering waarbij iedere "specialist" zijn eigen terreintje angstvallig bewaakte. Het feit dat enkele grote namen - Edward Thompson, Norbert Elias, Philippe Aries en Fernand Braudel - uit andere takken van de wetenschap kwamen, zal deze tendens allicht nog versterkt hebben. Ook andere factoren, onder andere de kritiek, zowel van linker- als rechterzijde, werkten de neiging tot het zich terugtrekken binnen gespecialiseerde terreinen in de hand. Minder politiek geëngageerd dan twee decennia geleden, zoeken sociale historici niet langer aansluiting bij een breed publiek. Zelfs

de vrouwengeschiedenis verliest contact met haar feministische wortels. De nieuwe begripsvorming "genderstudies" is de neerslag van een meer academische benadering.

De belangrijkste oorzaak voor de malaise is wellicht dat het voor niemand nog duidelijk is wat het studieobject, "de samenleving", eigenlijk inhoudt. In de 19de eeuw vielen de begrippen "samenleving" en "natie" grotendeels samen. Zelfs Hobsbawms oproep (1971) voor een geschiedenis van de samenleving was nog in nationale termen gedefinieerd. In het huidig tijdperk van snelle mundialisering is de band tussen staat en maatschappij veel minder stabiel. Het resultaat is dat aan de ene kant de microgeschiedenis opgang maakt en aan de andere kant de interesse voor transnationale ontwikkelingen toeneemt.

Volgens Gillis is het begrijpen van complexe sociale veranderingen niet langer mogelijk indien men blijft werken binnen nationale kaders. De moderne geschiedenis moet bedreven worden "from the outside in", rekening houdend met transnationale ontwikkelingen, die soms al eeuwen werkzaam zijn doch nu pas zichtbaar worden. Begrippen als "natie", "samenleving", "cultuur" kunnen slechts begrepen worden door ze terug in de context te plaatsen waarin ze zijn ontstaan. Gillis verwijst naar de publikatie van Eric Wolf, "Europe and the people without history", uit 1982, waarin aangedrongen wordt meer rekening te houden met de niet-westerse wereld. Het besef dat de niet-westerse geschiedenis ons heel wat te bieden heeft sijpelt langzaam door. In Groot-Brittannië ontdekt men de historische aanwezigheid van zwarten, in Frankrijk begint men zich te bezinnen over de Arabische erfenis, het begrip "multi-culturalisme" is overal onderwerp van intense interesse. We zouden kunnen stellen dat totnogtoe vooral aandacht werd besteed aan het europeaniseren van de wereld, terwijl we dringend toe zijn aan het bestuderen van de mundialisering van Europa, een proces dat reeds honderden jaren aan de gang is maar nooit de aandacht kreeg die het verdiende.

Verven van bobijnen in een textielfabriek

In een postnationaal tijdperk zal het onderscheid tussen politieke en sociale geschiedenis uiteraard vervagen, net zoals het onderscheid tussen de publieke en de private sfeer, dat belangrijk was in het tijdperk van de nationale staten, geleidelijk vervaagt. De opkomst van nieuwe sociale bewegingen, niet-gouvernementele organisaties en dergelijke, stelt eveneens het onderscheid tussen politieke en sociale geschiedenis in vraag. Hier kunnen we wellicht iets leren uit het werk van mediëvisten en historici die de vroeg-moderne tijd bestuderen. Zij zijn veel meer vertrouwd met niet-nationaal afgebakende maatschappijbegrippen. Sociaal-historici moeten hun aandachtspunten en agenda's herschikken. Zoniet zullen ze binnenkort eerder oude dan nieuwe geschiedschrijving beoefenen. Indien sociale geschiedenis nog een toekomst wil hebben moet ze zich aanpassen aan de veranderde omstandigheden, doch tegelijk vasthouden aan haar oorspronkelijk uitgangspunt en doelstelling, aan wat haar tot een dergelijke vitale discipline maakte: de omvatendheid. Dit kan echter niet langer alleen maar

de geschiedenis "from the bottom up" zijn. Het moet veeleer een geschiedenis "from the outside in" worden. Klasse, ras, geslacht moeten centrale thema's blijven, ze kunnen echter niet langer bestudeerd worden binnen dezelfde tijd en ruimtelijke afbakening. We kunnen de rest van de wereld niet langer uitsluiten. Het Zuiden, het Oosten zijn niet langer de anderen, we moeten vertrekken van een meer omvattend WIJ.

Hiermee is Gillis terug bij zijn uitgangspunt: de wrevel die hij voelde bij zijn rol als outsider. Ofwel kiezen we voor een terugplooiën binnen de eigen grenzen en komt er een einde aan het grotendeels gemeenschappelijk project dat in de jaren '60 startte. Ofwel gaan zowel Amerikanen als Europeanen de uitdagingen van de mundialisering aan, wordt gezocht naar een nieuwe invulling van de notie "geschiedenis van de samenleving", niet langer in uitsluitend westerse termen gedefinieerd. Het zou de start zijn van een nieuw gemeenschappelijk project. (Hendrik Ollivier)

Over eenheid en verscheidenheid in de sociale geschiedenis, rondetafel of vierkante discussie?

Tot slot van het colloquium werd een rondetafel gehouden met Gita De Neckere, Maarten Prak, Willem Frijhof, Sven Steffens, Eric Van Haute... en alle anderen.

Gita De Neckere, die de dans mocht openen, stelde vragen met betrekking tot de introductie van het begrip "identiteit" in de sociale geschiedenis. Zij hield een pleidooi voor het gebruik van de inzichten van de psychologie en de psychoanalyse in de sociale geschiedenis. Patricia Van den Eeckhout betwiste dit vanuit neomarxistisch standpunt: voor haar zit de problematiek van het onderbewuste en de "common sense" reeds vervat in het gramsciaanse ideologieconcept. Ideologie appeleert immers aan dit onderbewuste en is werkzaam in de praktijk, bijvoorbeeld de katholieke ideologie. Nagegaan dient te worden hoe de ideologie een identiteit helpt construeren én hoe ze het alledaagse leven beïnvloedt. Anderen kwamen tussen om de psychoanalyse te reduceren tot "a tool", die overigens lang niet meer algemeen geaccepteerd wordt: het is geen "magic tool". De Neckere, verwijzend naar het werk van "psycho-biographer" Peter Gay, bleef echter het begrip identiteit beklemtonen, het definiëren van kwaliteiten en karakteristieken, al dan niet "verbeeld" of "ingebeeld" ("imagined"). Zij verwees daarbij naar het freudiaanse begrip "identificatie". Anderen betoogden dan weer dat noch in de sociale geschiedenis, noch in de psychologie hier duidelijke concepten afgelijnd zijn.

Dit bracht de discussie meten op het punt van het interdisciplinaire, én van de vrees voor de studie van het culturele en het mentale onder "social historians". Sommigen vreesden ook dat de historici eens te meer zouden worden gezien als meid voor de andere disciplines... Maar kan bijvoorbeeld de economist of de socioloog überhaupt wel iets leren uit de geschiedenis, was de vraag van som-

migen. Verwezen werd naar de microschalige bedrijfs geschiedenis, of de studies van Vilrockx en Ebbinghaus inzake syndicale geschiedenis, of de studie van De Swaan over de sociale zekerheid.

Een derde stelling was "how can we put the actor back in" (social history). We moeten meer aandacht hebben voor "what people want to construct", wat hen mobiliseert (ideeën, materiële motieven, al dan niet welbegrepen eigenbelang), hoe ze netwerken van relaties scheppen.

Gillis stelde de vraag of het sociale niet dood, minstens monddood was gemaakt door de gecombineerde aanvallen van neo-liberalen en postmodernistische deconstructivisten. Wat blijft er over van de ambities van de sociale geschiedenis om de "wereld beter te maken". Niel en Lucassen wezen op het belang van de relatie met de economische geschiedenis: de strijd om de verdeling van het economisch produkt met andere woorden.

Sven Steffens stelde vragen naar het object van de sociale geschiedenis. Volgens hem mogen dit niet alleen "agglomeraten" van personen zijn (society, class, groups) maar ook het individu zelf: hij verwees naar een sociale biografie van "Saint Louis" door Jacques Le Goff. De eenheid in de sociale geschiedenis is de praktijk, het leven: categorieën zijn slechts heuristische "tools". Vandaar dat hij dan ook pleitte voor een integratie van postmodernistische concepten. Mijn inziens leek dit - naast het pleidooi van De Neckere - de meest essentiële opvatting in het debat. Sociale historici mogen het adagium van Goethe voortaan boven hun bed hangen: "Grauw is alle theorie, en eeuwig groen de boom van het leven". Marcel van der Linden wilde dit amenderen: "society" is meer dan opgedeelde werkelijkheden. Steffens betoogde voorts dat groepen elke dag opnieuw worden gereconstrueerd door mensen, volgens de patronen van meerdere identiteiten van verschillende subgroepen. Het begrip "reconstructie" lijkt me dan ook een adequaat pragmatisch antwoord op de deconstructivisten.

Trouwens, nieuwe generaties studenten en onderzoekers plaatsen ook nieuwe punten op de agenda van de sociale geschiedenis. Het zo vaak gehoorde "wij" - onder sociale historici - refereert immers al te vaak aan een gefossiliseerde generatie dinosaurussen uit 1968, die nu carrière hebben gemaakt in de instituties, met andere woorden, zelf het Establishment van de Social History zijn geworden.

Jurgen Kocka relativeerde op Deutsch-gemutliche wijze de "crisis van de sociale geschiedenis", het was immers altijd al een probleem om de objectieven te bepalen. Er was altijd meer dan "a history of class(society)", hij bleef bij zijn opvatting van "a house with many rooms". Sociaal-historici vormen (vormden) nooit een "politiek-morele eenheid".

Eric Vanhauhte stond met zijn vraag naar een "unifying theme" hier eigenlijk haaks op : homogenisatie, globalisatie is volgens hem dat thema aan het einde van onze eeuw, dat door sociaal-economische, socio-politologische, socio-culturele, socio-psychologische onderzoekers én "historical sociologists", sociale antro- en etnologen dient worden te onderzocht. "How to keep in time with problems of our time" moest volgens hem de gemeenschappelijke ambitie zijn. Het debat moest dan ook voornamelijk over bronnen en methodes gaan, rond dit micro-macro-project. Maar hierover werd toch ook nog door diverse interpellanten de nodige sceptis geuit.

Al bij al was het een wat warrige rondetafel, niet in het minst omdat de "drijvers" vanuit de zaal moesten reageren, en het geheel nauwelijks werd gecoacht door moderator Jules Hannes. De voornaamste "challenge" werd mijn inziens geworpen door Gita De Neckere, en het antwoord erop bleef al te traditioneel de assumpties van het neomarxisme volgen. De stellingen van Sven Steffens over de concrete reconstructie lijken me nog het meest de moeite waard. Boven alles blijven we historici die trachten te reconstrueren hoe het er

eigenlijk aan toeging, en ik heb er dan ook geen moeite mee het theoretische constructie- en deconstructiewerk over te laten aan andere sociale en menswetenschappers. Ik voel mij er alleszins geen meid bij : eerder een boer die het prachtige geteelde graan naar de molen brengt. Het graan bepaalt de eetbaarheid van het brood, niet de oneetbare molensteen. (Guy Vanschoenbeek)

- (1) Een goed overzicht wordt ook gegeven door Maarten PRAK, De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland, Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 20(1994)2, p. 121-148
- (2) Gender : begrip met veranderende betekenis dat binnen vrouwenstudies steeds meer centraal is komen te staan : 1. het onderscheid tussen biologische sekse (= geslacht) tegenover sociaal/culturele sekse (= gender) 2. op grond van zichtbare biologische verschillen tussen vrouwen en mannen worden sociaal-culturele en symbolische indelingen gemaakt die vrouwelijk en/of mannelijk worden genoemd, afhankelijk van de cultuur (=gender) 3. term die aangeeft dat sekseverhoudingen en de betekenis van vrouwelijkheid en mannelijkheid fundamentele elementen vormen van alle activiteiten. Definitie uit : Gusta DRENTHE, Maria VAN DER SOMMEN. Vrouwenthésaurus : lijst van gecontroleerde termen voor het ontsluiten van informatie over de positie van vrouwen en vrouwenstudies, Amsterdam : IIAV, 1992. Zie ook : Margo BROUNS, Kernconcepten en debatten. In : Margo Brouns, Mieke Verloo, Marianne Grünell (red.). Vrouwenstudies in de jaren negentig : een kennismaking vanuit verschillende disciplines. Bussum, Coutinho, 1995, p. 29-51. Francisca DE HAAN. De tijden roepen om haar : een reactie op Maarten Praks De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland, Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 21(1995)1, p. 61-85.
- (3) K. PITTOVILS. De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de eerste helft van de 19de eeuw : solidariteit, staking, en/of segmentering ? BTNG, Vol.25 (1994-1995) 3-4; pp. 433-479.
- (4) G. VANSCHOENBEEK. Novecento in Gent : de wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen, Gent, Antwerpen; Baarn; 1995, 269 pp.
- (5) Geoff ELEY & Keith NIELD. Why does social history ignore politics ?, in : "Social History", V/1980 (vol. 6, n 2) Patrick JOYCE. The end of social history, in : "Social History", V/1995 (vol. 20, n 1). Zelf lezen we er het recentste artikel van Geoff ELEY & Keith NIELD op na : Starting over : the present, the post-modern and the moment of social history, in : "Social History", X/1955 (vol. 20, n 3)

AMSAB op internationale wegen

Wouter Steenhaut, directeur (AMSAB)

Het is bekend dat het AMSAB ook doorstoot op internationaal wetenschappelijk vlak. Sinds begin jaren tachtig is het AMSAB lid van de International Association of Labour History Institutions (IALHI), en al sinds 1986 zetelt het in het Dagelijks Bestuur ervan. In 1987 gaf het AMSAB de eerste IALHI-Directory uit, en een tweede herwerkte editie in 1995. Hierin staan alle instituten vermeld met een beschrijving van hun werking, bestanden, onderzoeksprojecten, publicaties, ... Met de afzonderlijke IALHI-leden onderhouden wij de beste relaties zowel inzake ruilverkeer als projecten. Samen met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam staat het AMSAB, in opdracht van de IALHI, in voor de coördinatie van het historisch wetenschappelijk onderzoek naar het Internationaal Vakverbond van Vrije Vakverenigingen, dat in 1999 zijn vijftigste verjaardag viert. Ook werken we mee aan een wetenschappelijke publikatie over de International Transport workers Federation (ITF), die dit jaar zal verschijnen naar aanleiding van zijn 100-jarig bestaan.

Daarnaast zetelt het AMSAB in het Dagelijks Bestuur van de sectie "Business Archives and Labour" van de International Council of Archives. Sinds kort zijn we actief lid van de andere sectie, namelijk "Archieven van Parlementen en van Politieke Partijen". Op het jaarlijks congres van deze sectie te Budapest (17.11.1995) hield schrijver dezes een referaat over de archieven van de parlementsfracties van de Socialistische Partij. Vanaf dit jaar zullen de AMSAB-navorsers gestructureerder en planmatiger, eventueel met referaten en artikels, ingeschakeld worden in internationale colloquia en tijdschriften. Voortaan zullen we dus actiever en regelmatiger deelnemen aan de Internationale Tagung der Historikerinnen und Historiker der Arbeiterinnen- und Ar-

beiterbewegung, die jaarlijks in het Oostenrijkse Linz een themacongres houdt over één of ander aspect van de arbeidersbeweging. Lange tijd gold Linz als het enige mogelijke trefpunt voor historici uit het Westen en het Oosten. Sinds de val van de Berlijnse Muur in 1989 is deze functie weggeval- len en is Linz de weg ingeslagen van zuivere wetenschappelijke congressen, ontdaan van elke retoriek. In 1996 wordt het congres gewijd aan de bronnen en historiografie van de arbeidersbeweging na de ineensstorting van het Real-socialismus. Het jaar daarop handelt het themacongres over "Arbeiterbewegung und Kultur-Riten, Mythen, Symbolen", waarop het AMSAB zich al heeft ingeschreven met een referaat van AMSAB-navorsers Paule Verbruggen.

Onze wetenschappelijke samenwerking met het Russisch Centrum voor de Bewaring en de Studie van Documenten betreffende de Moderne Geschiedenis (RTsChIDNI) te Moskou verloopt nog steeds in de beste omstandigheden. Met de hulp van onze Russische medewerker, Dr. Doronin, microfilmen en fotokopiëren wij archieven en tijdschriften die voor ons wetenschappelijk onderzoek van belang zijn. Met het Centrum voor de Bewaring van Historisch Documentaire Collecties (OSOBY) te Moskou hebben we, samen met de Dienst Archieven van de Université Libre de Bruxelles, een akkoord getekend om de Belgische archieven, die daar nog steeds bewaard worden, in de kortst mogelijke tijd te microfilmen. We moeten toegeven dat het microfilmen vlugger opschiet dan wij oorspronkelijk verwacht hadden. Onze internationale contacten nemen alsmaar verder uitbreiding. Met de Yanko Sakarov Foundation te Sofia hebben wij nu een voorakkoord bereikt voor een wetenschappelijke samenwerking, waarin wij de inventarisatie en het microfilmen voorzien van het archief van Atanass Moskov, voorzitter van de Sociaal-Democratische Partij van Bulgarije. In een later nummer zullen wij U verder berichten over de internationale projecten die in het AMSAB nog op stapel staan.